

HAKAS HALK ANLATMALARINDA İDARİ BİR UNVAN OLARAK 'ÇAYZAN'

'CHAIZAN' AS A GOVERNMENTAL TITLE IN KHAKAS FOLK NARRATIVES

Erhan AKTAŞ*

Öz: Çin yıllıklarının, Hun döneminden beri varlıklarını sürdürdüklerini ifade ettiği, Yenisey Yazıtları olarak bilinen ve ilk dönem taş edebiyatını da oluşturan materyallerin buldukları konum itibarıyla bunlardan kaldıkları düşünülen, Orhon Yazıtlarında Yenisey Kırgızları olarak gördüğümüz Hakaslar Sayan-Altay bölgesindeki Türk halklarından biridir. Dokuzuncu yüzyılın ilk yarısına kadar Hun, I. ve II. Türk Kağanlıkları ve Uygur Kağanlığı gibi siyasi yapılar içerisinde görülen Yenisey Kırgızları 840 yılından itibaren Türkler için siyasi ve dinî anlamda kutsallık içeren Ötüken bölgesinin hâkimi olmuştur. On üçüncü yüzyıla birlikte Moğol idaresi altına giren bu Türk halkının siyasi yapılanması on sekizinci yüzyıla birlikte farklı rejimler altında Rus hâkimiyetinde kalmıştır ve hâlen devam etmektedir. Bu çalışmanın konusunu oluşturan "çayzan/sayzan/zaysan/çeyzen" terimi Çinceden alınmış bir idari bir unvan olup tsâi-hsiang (宰相) kelimesinin Hakasça transkripsiyonudur. Erken dönem Kırgız siyasi yapılanmasında birkaç unvandan biri olan çayzan, eski Türk devlet sistemi üzerine yapılan çalışmalarında çok da fazla anılmayan bir ifadedir. Bununla birlikte Kırgız-Çin ilişkilerinin sosyo-politik yönünü göstermesi bakımından da önemlidir. Bu durum çalışmanın siyasi tarih yönünü oluşturmaktadır. Bununla birlikte zengin ve hareketli bir tarihî sürece sahip olan Yenisey Kırgızlarının/Hakasların buna paralel olarak hacimli bir sözlü kültür geleneği de mevcuttur. Özellikle 'alıptıg nımah' adı verilen destan türü ve tarihî şahsiyetler hakkında efsane türünün karşılığı olan 'matırlardıñ istoriya kip-çoohtan' olmak üzere diğer sözlü edebî türler sosyal ve siyasi hayatın yansımalarını bünyelerinde barındırmaları bakımından önemli olup söz konusu terim de kendisine sözlü edebiyat ürünlerinde yer bulmuştur. Bu minvalde çalışmamızda öncelikle kelimenin Türk dili ve eski Türk siyasi tarihindeki yeri açıklanacaktır. Sonrasında Hakas sözlü edebiyat ürünleri çerçevesinde kelimenin bağlam merkezli kullanımı, asıl anlam dünyasındaki aynılıklar ve/veya farklılıklara temas edilip bu durum metinler üzerinden örneklendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkler, Yenisey Kırgızları, idari unvanlar, Hakas halk edebiyatı, çayzan.

ABSTRACT: The Khakas known as Yenisei Kyrgyz in Orkhon scripts are one of the Turkic peoples in the Altai-Sayan region as written in Orkhon scripts which states that The Khakas continued their existence with several transliteration samples of Chinese annuals since the Hun period, and some materials composing stone literature known as Yenisei Scripts are thought to have been left by them by considering the location where artifacts were left. Until the first half of 9th century, Yenisei Kyrgyz such as the Hun, 1st and 2nd Turkic Khaganate and Uyghur Khaganate in which federative political structures were seen ruled over the region of Otuken including divinity in a political and religious sense for Turks from the year 840. The political structure of these Turkic peoples who came under the Mongols' domination with the 13th

* Dr. Öğretim Üyesi - Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü/Kırklareli - erhanaktas35@hotmail.com

This article was checked by Turnitin.

century later entered into the Russian domination with different regimes and is still under this domination. The term "chaizan (çayzan) / saizan (sayzan) / zaisan (zaysan) / cheizen (çeyzen)" which is a subject of this study is a governmental title borrowed from Chinese and is a Khakas transcription of the word tsäi-hsiang (宰相) or from Mongolian to Khakas. Chaizan which is one of titles in early Kyrgyz political structure is an uncommon expression in the studies on of old Turkic state system. In addition, it has of great importance to indicate sociopolitical aspect of Kyrgyz-Chinese relations or Kyrgyz-Mongol / Dzungarian relations which would be distinctively touched upon in the article. This situation forms the political historical aspect of the paper. In parallel with this situation the Yenisei Kyrgyz/Khakas who had a rich and mobile historical process also had an oral culture and folk literature including a large corpus. Especially the epic type named as 'alptıǵ nımah' (epic, saga), 'kip-çooĥ' (legend), 'nımah' (fairy tale) and 'çayzan-çooĥ' (legends about chaizans) corresponding to the epic type on historical characters and other epic types are important as they include reflections of social and political life and the relevant term appeared in the works of oral literature. In this manner, the study aims to explain the role of this term in Turkic language and old Turkic political history. Finally, the context-based use of the term within the context of Khakassian oral literary works would be exemplified by means of scripts by considering similarities and/or differences in the world of substances.

Keywords: Ancient Turks, Yenisei Kyrgyzs governmental titles, Khakas folk literature, chaizan.

Giriş

İç Asya siyasi tarihinde Hunlardan başlayarak bölgenin Moğol hâkimiyetine girmeye başladığı 13. yüzyıla kadar kurulan imparatorluk, kağanlık ve beyliklerde siyasi ve askerî sınıfa mâl olmuş unvanların mevcut olduğunu ve bunlar hakkında yerli ve yabancı olmak üzere önemli bir literatür oluştuğu malumdur (Donuk, 1988; Sümer, 1999; Rybatzki, 2000: 205-292; Rybatzki, 2006; Şirin User, 2006: 219-238; Şirin User, 2010:597-616). Bu unvanları yalnızca tarihî kaynaklarda değil aynı zamanda edebî ürünlerde de görmek mümkündür. *Kagan, beg, katun, ayguç, tarkan, buyruk, bilge, apa, boyla, inançu, kutlug, tamgacı, şad, yabgu* vd. bu gibi unvanlardan bazılarıdır. Ulaşabildiğimiz yerli ve yabancı literatür ekseriyetle I. ve II. Türk Kağanlıkları, Uygur Kağanlıkları ve akabinde kurulan Türk-İslam devletlerinde kullanılmış olan unvanlar üzerinde durmuş bunlar etimolojik ve sosyo-linguistik esaslara göre değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada MS 9. yüzyıla kadar Hun devleti, I. ve II. Türk Kağanlıkları ve Uygur Kağanlığının hâkimiyeti altında kalan, 840-924 yılları arasında şimdiki Moğolistan topraklarında Kırgız Kağanlığını yaşattıktan sonra Kitan, Moğol, Cungar ve Rus idaresinde yaşayıp yine kısa süreli beylikler dönemini yaşayan Yenisey Kırgızlarının siyasi yapılanmasında karşılaştığımız ancak literatürde hem çok fazla sözü edilmeyen hem de Kırgız siyasi hayatına giriş şekli bakımından tek bir görüşün ağırlık kazandığı *çayzan* idari unvanı üzerinde duracak; bunun tarihî geçmişi hakkında bilgi verdikten sonra genelinde Güney Sibiryaya özelinde ise Yenisey Kırgızlarının sefeli olan Hakasların halk anlatmalarındaki kullanım şekli ve anlam dünyası hakkında bazı değerlendirmelerde bulunacağız.

Yenisey Kırgızlarının varlığını milattan önceki Hun döneminden itibaren Çin yıllıklarından takip etmek mümkündür. Kırgız kavim ismini farklı transkripsiyonlarla farklı Çin kaynağında takip edilir. Bu bağlamda Han Sülalesi (MÖ 206-MS 220) döneminde MÖ 203-201 yılları arasında yaşamış Şitz Sima Tsyanya'nın tarihinde Kırgız adına *Ko'kun* şeklinde rastlanmaktadır. Bunun haricinde Tsyanyan Şu Bangu (MS 1. yy.), Hou Hanşu Fan Hu (M.S. 5. yy), müellifi Bon Bo olan Tseyu Tanşu (Eski Tang Tarihi – MÖ 10. yy.), Taypin Huan Yuy-tsen (10. yy), Sin Tanşu (Yeni Tang Tarihi – MÖ 11. yy), Ma-Duanlin'in Vensyan Tunkao (13. yy.) ve Yuantsiyan Leyhan (18. yy.) 'da yer almaktadır. Çin kaynaklarındaki bu bilgilere Rus Sinolog İakinf Biçurin'in "Sobranii Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevneysie Vremena" ve "Sredney Azii v Drevnie Vremena" adlı eserleri kaynaklık etmiştir. Özellikle Yenisey Kırgızlarının halefi sayılan Hakasların kavim isimleri Biçurin'in Yeni Tang Tarihi'nde görmüş olduğu *Hyagas* kelimesiyle ilgilidir (Kuner, 1951: 6-7).

Biçurin'in Rusçaya kazandırdığı Kırgızlarla ilgili bilgiler çoğunlukla günlük yaşam, kısmen folklor, ekonomik üretim biçimleri vd. bilgileri içermekle birlikte idari ve askerî sistemle de ilgili bilgiler mevcuttur.

Diğer tarihî kaynaklardan ilki Yenisey ve Orhon Yazıtlarıdır. Yenisey yazıtlarının bulunduğu yer itibariyle bu bölgenin tarihî Kırgız topraklarıdır. Erhan Aydın, Rus bilim adamı İ.V. Kormuşin'in verdiği bilgiye dayanarak bu yazıtların yayılım sahasını şöyle ifade eder: "Yenisey yazıtlarının büyük bir bölümü, yukarı Yenisey vadisinde, doğuda Tuva'nın başkenti Kızıl'dan 60 km uzaklıkta bulunan Sargal-Aksı'dan başlayarak batıda Hemçik Irmağı yakınındaki Şançi bozkırlarına kadar, 200 km.lik bir alanda toplanmaktadır." (2015: 13). Yenisey Yazıtlarının tarihî Kırgız Kağanlığından önce bölgede meskûn Kırgız ve Türgiş bey ve kahramanları için dikilmiş olmasından dolayı unvanların bu yönetim dairesi içinde kullanıldığı düşünüyoruz. Aydın, 2015'teki yazıtlarda geçen unvanları şöyle belirtmek mümkündür: *kunçuy, totok, beg, saşun, çor, uruğu, mançu, Tarkan, kan, ışwara, buyruk, teñriken* (Aydın, 2015: 36-37, 48, 53, 79, 88, 90, 93, 141, 186). Yukarıdaki unvanlardan bazıları Şirin User, 2006: 219-238 ve Şirin User, 2010: 597-616'de ayrıca incelenmiştir.

II. Türk Kağanlığı dönemine ait Orhon Yazıtlarında ise Kırgızlar hakkında önemli ifadeler bulunmakta, bunlar üzerine yapılan seferler ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır (Aydın 2007: 41-66). Bu yazıtlar içinde geçen Kırgızların lideri Bars Beg'ı ayrıca zikretmek gerekir. Burada Bars'ın önce bir *bey* olduğunu sonrasında *kağanlık* mertebesine yükseltilmiş biri olarak görmekteyiz (Tekin 1998: 67, 69). Her iki yazıtlar silsilesinde Kırgız kavminin önemli bir yere sahip olduğu malumdur. Özellikle Kağanlık yazıtları Kırgızların Aşina sülalesi için zor bir iç mesele olduğunu gösterir. Bu zorluk savaş, diplomatik ilişki ve barış evliliği yollarıyla bertaraf edilmeye çalışılmıştır.

L.R. Kızlasov, Yenisey Kırgız yöneticileri için 6-10. yüzyıllar arasında *kağan* ya da *hana* karşılık gelen *ajo* / *aconun* kullanıldığını 17-18. yüzyıllarda ise *ajo* / *aco*'nun sadece kanunları uygulayan bir baş hâkim olduğunu ifade eder (1994: 50). Unvan bu şekildeki imlasıyla İ. Biçurin tarafından literatüre kazandırılmıştır. Yukarıda anılan Çin kaynaklarından Kırgızların hanını *ajo* olarak tanımlar (Kuner, 1951: 9). Bununla birlikte Bars'ın¹ *beg* daha sonra *kağan* unvanı alması da Kızlasov'un belirttiği ilk zaman dilimi için geçerlidir. Kırgızlar arasındaki unvan meselesine Ahmet Taşağıl da değinir ve Kırgız 'reis'lerine *a-je* dendiğini ifade eder (Taşağıl, 2016: 104). Yenisey Kırgızları arasında 6. yüzyıldan itibaren *ajo*, 8. yüzyıldan sonra *ajo* ile birlikte II. Türk Kağanlığı arasında bir barış evliliği mahiyetinde Kül Tigin'in kız kardeşinin Kırgız *beyi* Bars ile evlendirilmesiyle birlikte *kağan*, on yedi ve on sekizinci yüzyıllarla birlikte *zaysan*ın revaçta olduğunu görmekteyiz. Bir 17. yüzyıl Rus kroniğinde ise Çarlık ile Hakas beyleri arasındaki anlaşma *nüfuz sahibi kanun bilgini Yezer hâkimi Aco* (başka bir yazılışı ile *Oco* veya *Oja*) nezaretinde gerçekleşmiştir (Kızlasov, 1994: 49). Rysbek Alimov'un *hayalet kelime* olarak değerlendirip Kırgızcanın söz varlığında da bulunduğunu ifade ettiği *ajo*'nun Kocobekov'dan yapmış olduğu alıntıda gördüğümüz üzere 9. yüzyıl Kırgızlarının Uygurlar üzerine seferi esnasında ordunun başında *Kırgız Ajosu* vardır (2010: 43). Alimov'un KTS 2010: 32'den alıntılacağı örnek anılan unvanın Yenisey Kırgız idaresindeki önemini gösterir: "*Feodalizmin ilk dönemindeki Yenisey Kırgız Kağanlığı hükümdarının Çin vakainamelerinde zikredilen rütbesi, unvanı*". Ancak araştırmacı söz konusu *ajo* / *aje* şeklinde yazılan unvanın ödünçlendiği söylenen Çince'deki transkripsiyonunun imlasını *mal* olarak işaret edip bazı Yenisey (Bay-Bulun II, Çaa Hol XI, Köjeelig-Hovu, Ottuk Daş III, Kara-Bulun, Bay Bulun I) ve Tanrı Dağı yazıtları (Talas) ile Doğu literatüründeki diğer örneklerle (Camiü't-Tevârih ve Şecere-i Türk) delillendirir (Alimov, 2010: 47-48). Alimov'un iddia ettiği gibi bir durum söz konusu ise Kırgız Kağanlığı döneminde *kagan* ve *mal* şeklinde bir hükümdar terminolojisi vardır denilebilir.

1. Çayzan Sözcüğü ve Unvanı Üzerine

Aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere *çayzan* / *zaysan* / *çeyzen* / *seyzen* bir idari unvandır. Ancak tarihî süreçte farklı anlamları yüklenmiş olduğu gibi bazı folklor metinlerinde olumlu veya olumsuz pozisyonlarda da görmek mümkündür.

Bu kelimeye konumuzun merkezini oluşturan Hakaşçanın yanında Sibiryâ Türk dillerinden Altaycada da rastlamaktayız. Altaycada *zaysan* yerel bir idarecinin unvanı olup resmî belgelerde ve halk edebiyatı

¹ Bars Beg bazı kaynaklarda Türgiş kağanı olarak geçerken (Taşağıl, 2012: 333; Taşağıl, 2016: 67) bazılarında ise Kırgız beyi olarak geçer (Gömeç, 2003: 20-21; Butanayev-Butanayeva, 2007: 103-104; Karayev, 2008: 124).

ürünlerinde görülmektedir. V.V. Radlov'un *Sibiryadan* eserinde Altaylı dağ Kalmıklarına ait dokuz zaysanlılık biriminden bahseder. Buna göre *her Zaysanlığin başında bir Zaysan, Zaysanın emri altında birkaç Sülöngü bulunur. Zaysan aileleri eski hükümdar ve asiller neslinden gelmektedir ve bugün bile ırsîdir* (Radloff, 1994: 3). Radloff, gözlemlerinde zaysanların başa geçmesinde ırsiyet önemli olmakla birlikte başta Rus çarı olmak üzere halkın onayının da belirleyici olduğunu ifade eder. Altaylılar arasında zaysanların vergi toplama, hukuki işler ve kolluk kuvveti görevlerinin de bulunduğunu Radloff'un satırlarında görmekteyiz (Radloff, 1994: 6-7). Altay folklorunda ise zaysanların pek olumlu bir yer ettiğini söyleyemeyiz. Altay Kan-Ceeren Attu Kan-Altın destanında cayzañ büyük canavar, bey ise küçük canavar olarak tavsif edilirken (Dilek, 2007a: 360) Altay Maaday Kara destanında cayzañ "hizmetkâr" olarak karşılanmıştır (Gürsoy-Naskali, 2015: 55). Altayca sözlüklerde bu kelime Moğolca bir alıntı olarak gösterilir. Gürsoy Naskali-Duranlı, 1999: 57'de cayzañ madde başı "*Zaysan (eski dönemlerde bir memur unvanı)*" şeklinde karşılanırken kelime kökeni olarak Moğolca gösterilir. Bu madde başının altında *cayzañ-koo* "uzun, perdahlı; mec. yılan" şeklinde anlamlarla karşılanmaktadır. Oyrotça-Rusça (Baskakov-Toşakova, 1947) sözlükte cayzañ "*zaysañ (feodalnıy çinovnik)* ve *starşına* anlamları verilmiştir. Buradaki *starşına* kelimesi Rusça sözlükte *1.kalfa, işçibaşı, formen. 2. başçavuş, çavuş* ~diplomatiçeskogo korpusa *duayen, kordiplomatik başkanı* şeklinde karşılanmıştır (Gültek, 2004: 1625). Altaylılar arasında cayzanın önemi ve işlevi hakkındaki bir diğer önemli kaynak İbrahim Dilek'in Altaycadan Türkçeye çevirdiği E. E. Yamayeva'nın *Cayzanın Yargısı Altay Türklerinin Eski Gelenepleri* başlıklı risaledir. Burada cayzan emrindeki dört unvanıyla (temiçi, albançı, sotoy ve şuleii) birlikte *bir söögün yanı boyun yöneticiliğini yapar* (Yamayeva, 1999: 184). Anılan makalede cayzanın görevleri açık bir şekilde belirtilmekle birlikte emrindeki diğer üst düzey memurlarla olan ilişkisi anlatılır ve cayzanın hesap verdiği makam ise kağanın kendisidir (Yamayeva, 1999: 184-187).

Bir diğer Sibiryalı Türk yazı dili olan Tuvacanın söz varlığında kelimeye rastlamadık. Altaylılar ve Hakasların da yaşamış olduğu Moğol ve Cunganar hâkimiyeti dönemi Tuvallılar içinde için de geçerli olmasına rağmen (Somuncuoğlu, 2002: 16-161) gerek tarihî gerekse folklor metinlerinde bu unvana rastlamıyoruz.

Hakasçanın söz varlığında ise *çayzaña* omonim bir yapıda rastlıyoruz. Hakasça-Türkçe sözlükte *çayzañ* için üç ayrı madde başı açılmıştır. İlkinde *ağa, toprak ağası*; ikincisinde *yakışıklı, görünüşü güzel, güzel, hoş*; üçüncüsünde ise *hizmetçi, emir eri* yer almakta ve bu üçüncü anlamdan *seyzeñ* maddesine yönlendirme yapılmaktadır (Gürsoy Naskali-Butanayev vd., 2007: 86). Bu anlamlarla birlikte ilk iki madde başında "eskiden" ibaresi mevcuttur. Aynı sözlüğün *seyzeñ* maddesinde Kızıl diyalektiğinden alındığı belirtilerek *hizmetçi, emir eri* manası vardır (Gürsoy Naskali-

Butanayev vd., 2007: 431). Hakasça-Rusça sözlükte ise *çayzaŋ* iki madde başıyla yer alır. İlkinde kelimenin farklı bir kullanımı olan *zaysan* kelimesi verilir ve bu “feodal memur” şeklinde karşılanırken örnek kelime grubu olarak *altın çayzaŋnar* “meşhur aristokratlar” verilmiş; ikinci *çayzaŋ* madde başı da *видный* (seçkin), *статный* (endamlı), *красивый* (yakışıklı) ve *симпатичный* (sempatik, sevimli) anlamlarını verirken yine bir örnek söz grubuyla kelime açıklanmıştır: *çayzaŋ oollar* “yakışıklı oğlanlar” (Subrakova vd., 2006: 926). Subrakova, 2006’da *seyzeŋ* kelimesine yer verilmemiştir.

Hakasçanın genel sözlüklerinin haricinde tematik sözlüklerinde de bu kelime vardır. Hakasçanın omonimler sözlüğünde kelime sestüş kelime olarak verilmiştir İlkinde idari bir unvan diğ erinde ise güzel, seçkin anlamlarındadır. İkinci anlam Moğolca *sayhan* (сайхан) “hoş(ça), güzel(ce), iyi(ce), gösterişli bir şekilde; tam olarak, kesinlikle” (Lessing 2003: 1525) ile ilişkilendirilebilir. Hatta burada unvan olarak verilen *çayzaŋ* madde başının örneği ise *Hannıŋ çayzaŋnarı* “Hanın beyleri” şeklindedir (Kaskarakova, 2009: 226). Kaskarakova’nın bir diğ er çalışmasında *sayzan* bir mantar çeşidi ve güzel anlamlarıyla eş sesli olarak belirtilir (2007: 105). Hakas dilinin bir diğ er tematik sözlüğü olan tarihî-etnografik sözlükte ise *çayzaŋ* ve *seyzeŋ* olarak tek madde başı altında birden fazla alt başlıktan oluş an zengin bir örnekleme sahiptir. Bu sözlükte kelimenin karşılıkları глава рода “aşiretin başı”, феодал “feodal” ve уделный князь “kendisine geniş topraklar sunulan prens”² (Butanayev, 1999: 207). V. Ya. Butanayev’in Hakas antroponim sözlüğünde de *çayzan* Mongolizm olarak bey, kavim lideri anlamlarıyla bir erkek adı olarak verilir (Butanayev, ty: 71).

Hakasçanın genel ve tematik sözlüklerinde kelimenin kökeni hakkında bir bilgi verilmemekle birlikte Hakas araştırmacılar V. Ya. Butanayev ve İ. İ. Butanayeva *beg*, *taycı* ve *çayzan* unvanlarının Moğolcadan ve 13. yüzyıldan itibaren ödünçlendiğini ifade eder (Butanayev-Butanayeva, 2007: 104). Bunların yanında “yayzan-bahşi, tarhan-yayzan, mergen-tayşi ve yayzan-kaşka” unvanlarından da bahsedilirken bir 17. yüzyıl Rus kroniğinde Kırgız yöneticileri için *beg* unvanı kullanılmıştır (Butanayev-Butanayeva, 2008: 175-176).

Kelimenin Moğolcadaki imlası *caysang* [зайсан(г)] şeklindedir. Moğolca sözlükte kelimenin Çince *tsai-hsiang*ın Moğolca imlası olduğuyla birlikte “Batı Moğolu olan Oyratlar arasında, boyun başkanına verilen unvan; taycı ile aynıdır; Moğolistan’da, bugün hutuktu yönetimindeki bazı gruplar veya boy başkanları için bu söz kullanılır.” denmektedir (Lessing,

² Rusça-Türkçe Sözlük’te *уделный* kelimesinin ikinci anlamı olarak “(Eski Rusya’da) Çar oğullarına geniş toprakların tahsis edildiği dönem” bu maddenin yan başlığı olarak verilen *уделный князь* ise “kendisine geniş topraklar tahsis edilen prens” olarak tanımlanmıştır (Gültek, 2004: 1765).

2003: 1587). *Caysang* kelimesiyle morfolojik bir bağlantının olduğunu bilmediğimiz ancak semantik bir bağ hissettiğimiz, Moğolcanın söz varlığındaki şu kelimeler de ilgi çekicidir: *Sayd* (сайд) “yüksek rütbeli, etkili ve ünlü kişi, ileri gelen, eşraf, bakan; (...) *sayd erdemten*: erdemli kişi, tecrübeli ve akıllı adam // *sayd icagur*: asiller sınıfı, aristokrasi // *sayd nar-un cöblel*: bakanlar kurulu, kabine // *ded sayd*: ikinci başbakan; başbakan yardımcısı // *elçin sayd*: elçi // *yerüngkey sayd*: başbakan // *terigün sayd*: başbakan (Lessing, 2003: 1026).

Taycı sözcüğü Moğolca sözlükte *tayj* (тайж) olarak üç madde başıyla karşılanmıştır. *Tayj* Çince *t'ai-tzu* veya *t'ai-chi*'den ödünçlenmiş olup ilk anlamı “Moğolların soylu boyu, Cengiz Han ve kardeşlerinin soyundan gelenlerin alabilecekleri bir unvan”dır; diğer madde başında yine Çince *t'ai-tzu*'dan geldiği söylenerek “taht mirasçısı, veliat” anlamları verilmiş; son başlıkta ise yine Çince *t'ai-tzu* kökenli ve “hanedanın atası veya kurucusu” anlamı işlenmiştir (Lessing, 2003: 1189). *Tayj* unvanıyla ilişkili olabilecek bir diğeri ise *hun tayj* (хун тайж³) “prens”dir. Çince kökenli bu kelimenin ilk kullanımı T'ang Hanedanlığı zamanında olup 627-649 yılları arasında hüküm süren Li Shihmin'in unvanı olmuştur (Eberhard, 1995: 204).

Beg kelimesinin genel Türkçeye ve diğer Sayan-Altay Türk yazı dillerine dahil anılan araştırmacıların belirttiği üzere bu kadar geç bir dönemde değildir ki Yenisey ve Orhon Yazıtları bunun en büyük delili sayılır (Donuk, 1988: 5-6; Şirin User, 2010: 255-256; Aydın, 2015: 37-38).

Moğollar ve onların varisleri olduğunu ileri süren Cungar Hanlığı'nda da bu unvan *zaysan* şeklinde yaşamaya devam etmiştir. Altaylıların unvanı Cungar Döneminde ödünçlenmiş olduğu muhtemeldir. 1723 yılında babası Tseveen Aravdan Haan'ın yönetimden el çekmesiyle Cungar *haan*⁴ olan Galdantseren Haan 1738 ve 1739 yıllarında siyasi sıkıntılar yaşayan Mançulara gönderdiği heyetlerin başında Zaysan Daş ve Zaysan Haliu (Kalan, 2008: 78, 90), 1701 yılında Moskova'ya gönderdiği elçisi Abdül Erh Zaysan isimli elçiler yer almıştır (Kalan, 2008: 63). Bu sebeple Baskakov-Toşakova, 1947: 42'deki *starsina* (старшина) karşılığı Cungar elçilerinin unvanlarından daha iyi anlaşılabilir.

Bu anlamda “güzel, hoş” anlamları Hakasça sözlüklerde ikinci madde başı olan *sayzañ* ile örtüşürken idarî bir konum olup aşiret lideri şeklinde verilen *çayzañ* kelimesiyle Moğolca *sayhan* örtüşmemektedir. Butanayev-Butanayeva, 2007: 104'te *çayzañ* Moğolca bir kelime olarak verilse de Butanayev vd., 2008'de MS 6. yüzyıl ile 1207 yılları arasında hâkimiyet

³ “Bu unvan (huantaişi) Yuan İmparatorluğu döneminde Moğollar arasında kullanılmaya başlamış olup, hanın halefi olan oğluna verilen unvan olarak kullanılmakta idi. Daha sonraları Moğollar arasında önde gelen noyanlar kullanmaya başlamıştır” (Kalan, 2008: 15, 65 nolu dipnot'tan Genelbadrah, 2002: 9).

⁴ Kalan, *haan* unvanını kağan kelimesinin karşılığı olarak kullanırken, *han*'ı kabile reislerini işaret etmek için kullanmıştır (2008: 1; 2 nolu dipnot).

kurduğu ifade edilen Kırgız Devleti'nin işlendiği “Hakasiya v epohı srednevekov'ya” başlığında bu dönem Kırgız siyasî yapılanmasında altı önemli unvandan bahsedilir: *Tszaysan, tutuk, buyruk, inanđu, çor* veya *çur* ve *tarhan*. (Butanayev vd., 2008: 118). Bir diğer tarihçi P. İ. Çebodayev de Butanayev vd., 2008'de belirtildiği gibi Yenisey Kırgızları arasında altı mertebeden bahseder. Bunlar arasında yedi bakan, üç komutan ve on dokuz idare memuru ve unvanları verilmeyen diğer memurlardan bahseder (Çebodayev, 1992: 42). L. R. Kızlasov da onuncu yüzyıla ait bir kaynaktan hareketle [Eski T'ang Tarihi olabilir] altı ve sekizinci yüzyıllarda Yenisey Kırgızları arasında üç önemli idarî verilerek bunları bakan karşılığı olarak verdiği *tszaysyan*, kadim Türk unvanlarından tutuk'un karşılığı olan *du-du* ve general manasındaki *tszyantszyun* olarak karşılar (Kızlasov, 1993: 53). Abdülkadir Donuk ise Kırgızların başlıca altı unvanı olduğunu bunlardan birinin *tarhan* olduğunu ifade ederken (Donuk, 1988: 42, 329 nolu dipnot) *tszaysyandan* bahsetmez. Taşağıl, 2016: 104'te ise Kırgızların başında hükümdarın haricinde altı makam vardır: “*Bunlar, başbakan (hsin-hsiang), tudun (t'u-tu), ch'ang-shih (sivil memur), general (chiang-chün), takan (ta-kan) gibi altı makam bulunuyordu. Yedi başbakan, üç tudun, on subayın hepsi askerî makamdırlar. Aynı zamanda, on beş yüksek memur bulunur. General ve tarkan olarak kimse tayin olmamıştı.*” Ahmet Taşağıl tarkan olarak kimsenin tayin olunmadığını belirtse de aynı bölümün önceki sayfalarında “*Kırgızlar, elde ettikleri büyük zaferden bir yıl sonra [Uygur Kağanlığı'nın yıkılarak Ötüken bölgesi hâkimiyetine sahip olunması] on tarkandan oluşan bir elçi heyetini Çin'e gönderdiler*” demiştir. (Taşağıl, 2016: 97). İ. Biçurin ise yine Çin kaynaklarından hareketle bakanlar üçlüsünden bahseder. Bunlar *Gyesi bey* (Tseyesibey), *Gyuşabo bey* (Tsuyaşobo bey) ve *Amibey'dir* (Kuner, 1951: 10).

Butanayev vd., 2008: 118'de *tszaysan* unvanı hakkında verilen tek bilgi Çin kaynakların verdiği malumat üzerine Kırgız devletinde bu unvana sahip yedi kişi olduğudur. Kırgız idaresinde yer alan yedi *tszaysan*ın Kırgız tarihinde önemli işler yapanlarının kim oldukları veya bu bakanlıkların hangilerinden olduğuna dair de bir bilgi yoktur. Ancak henüz daha bağımsızlığını kazanmamış Kırgızların II. Türk Kağanlığı döneminde Çin ile siyasî ve ekonomik ilişkilerinin başlayıp yoğunlaştığı Han ve T'ang Sülaleleri dönemindeki idare sisteminde saray teşkilatı başlığı altında dokuz bakanın bulunduğunu bilmekteyiz (Eberhard, 1995: 200).

Hakas siyasi ve sosyal hayatı içinde kaynaklardan çayzanlar hakkında çok fazla bilgi bulmak mümkün olmamakla birlikte şunları söylemek yerinde olacaktır. Çayzanlar idarî hiyerarşide Butanayev vd. 2008:118'de verildiği üzere ilk sırada bulunmazlar. Kağanlardan ve beylerden daha alt seviyededirler. Kağanlık unvanı ya bağımsızlığını kazanmış boyların liderlerinin doğal olarak aldığı bir unvandır ya da II. Türk Kağanlığı hâkimiyeti altında bulunan Kırgız beyi Bars'a evlilik yoluyla kurulan akrabalık ilişkisinin de sonucu olarak bizzat Kül Tigin tarafından verildiği

şekliyle gerçekleşir (Karayev, 2008: 84). Hakasların tarihî ve efsanevi kişiliklerinden Yerenak (Öcen Beg) da çayzanlıktan beyliğe yükselmiş biridir. Bununla birlikte Kırgız toplumundaki üç önemli gruptan biri de çayzanlar olarak değerlendirilmiştir: “*Hongoray toplumunda ibtidaî ilişkiler ve sınıfsal ayırım doğal olarak kabul edilmekteydi. Yönetici vekiller tabakasını Çayzanlar, İyiler (Rus belgelerinde ‘iyi adamlar’) ve ezilen sınıf vekillerini Haraçlar, fakirler (Rus belgelerinde ‘siyah adamlar’) oluşturmuştur. Haraçlar, Kırgız boylarının işçiler sınıfını oluşturmuştur. (...) Çayzanlar çok sayıda hayvan sürüsüne sahip olup pek çok bağlı milletin yöneticilerinden oluşmuşlardır.*” (Butanayev-Butanayeva, 2007: 149). Çayzanlara has bir diğer durum savaş dönemlerinde tehlikeden korunabilmek için yıkları ve halklarıyla birlikte Kırgız topraklarında istedikleri gibi göç edebilmeleridir: “*Mesela Altısar Bey’i Yerenak, Rusların hücumundan korkarak ‘kendi halkıyla Abakan’ın öbür tarafına ve İsar, Altır, Tubalar Abakan’ın sol tarafına göç etmiştir.*” (Butanayev-Butanayeva, 2007: 153).

Yenisey Kırgızlarına söz konusu unvanın *zaysan* şeklinde girmesi ise yine bu Cungar Hanlığının Çarlık Rusya’nın Kırgızların yaşadıkları topraklar üzerindeki politikası dönemine denk gelir. 1700 ve 1714 yıllarında yazılmış Rus arşiv belgelerinde ‘Kırgız soylu Zaysan Botya’ ismi geçmektedir (Kızlasov, 1994: 50). Yine aynı kaynakta *zaysan* unvanının 1714 yılında Cungar Haanının Hakas beyine bahsettiği de ifade edilir ki bu dönemde Cungar Haan’ı Tseven Aravdan⁵’dır (Kalan, 2008: 61). Kızlasov 1994’de *zaysan* unvanı hakkında başka bir bilgi verilmez.

Genel görüş ve doğrudan kaynak gösterilmese de kelimenin veya kelime grubunun Moğolcadan Hakasça ve diğer Sibiry Türk yazı dillerine girdiği yönündedir. Bizim düşüncemiz ise bu kelimenin Hakasların halefleri olan Yenisey Kırgızları döneminde ve henüz Moğol fetihleri ve etkileşimlerinden önce bu bölge idarî unvan literatürüne girdiği yönündedir.

Acaba burada bahsedilen “*tzsaysan*” terimi hiçbir tercümeyle maruz kalmadan doğrudan Yenisey Kırgız literatürüne mi girmiştir yoksa Çince kaynaklar kendi siyasi hiyerarşilerinde bakanlık makamında gördükleri ancak Yenisey Kırgızlarında herhangi bir adlandırmanın olmadığı bir terimden kendi kaynaklarında mı bahsetmişlerdir? Bunun bir nebze olsun anlaşılabilmesi için “*tzsaysan*” kelimesinin tam olarak hangi kelimedenden kaynaklandığı üzerine bazı varsayımlarda bulunmak ve folklor metinlerindeki kullanılışlarına bakmak olacaktır.

Çinceden Moğolcaya, oradan da diğer Sibiry Türk yazı dillerine geçtiği ifade edilen *çayzan* / *zaysan* kelimesi, Çincedeki *zāixiàng* (宰相) ile

⁵ Hakas sözlü kültüründe *Haldama* adını alan hükümdar (Butanayev-Butanayeva, 2008: 182) bir Hakas efsanesinde de yer bulmuştur (Troyakov, 2007: 138-147).

ilişkilendirilmiştir. CED’de⁶ kelimenin iki anlamı bulunmaktadır: “*Feodal Çin’de başbakan*”; “*bakan*” (CED, 1988: 862). MCED’de de başbakan anlamı vardır (MCED, 2000: 974). Bir diğer önemli sözlük olan DOTIC’de bu unvanın karşılığı olarak vekilharç, bakan ve başbakan anlamları verilmiştir. Bu anlamların yanında unvanlar hakkında iki açıklama daha vardır.⁷

Çayzaŋ unvanına kaynaklık edebileceğini düşündüğümüz bir diğer kelime ulaşabildiğimiz kaynaklarda hiç bahsi geçmeyen *qíuzhǎng* (酋长) dır. Çince-Türkçe Sözlükte “*aşiret reisi*”, MCED’de ise “*klan reisi*” ve “*lider*” anlamlarıyla karşılamaştır kelimeyi (MCED, 2000: 176). Tarih Sözlüğü bu kelimenin ilk kez Han Shu (Han Hanedanlığı yıllığında) “soyguncuların başı” anlamında kullanıldığını söyler. Buradaki benzer adlandırmayı T’ang Hanedanlığı Tarihi’nde görürüz. Togan-Kara-Baysal bunun merkezî yönetimi tanımamış beyler için kullanıldığını, 8. yüzyılda Tang Hanedanlığının yıllığında ise “boy beyi” anlamında kullanıldığını ifade eder (2006: 92). Daha sonra 15. yüzyılda kaleme alınan ancak 8. yüzyıldan beri oynanan “Üç Krallığın Hikâyesi” adlı tiyatro oyununda geçtiğini belirtiyor (Üç Devlet Dönemi MS 220-280 tarihleri arasında yaşanan, Han Hanedanlığı yıkılıp generallerin devleti üçe böldüğü bir dönemdir ve bu dönemin kahramanlık hikâyeleri çok meşhurdur).

2. Hakas Folklorunda Çayzanlar

Yazılı edebiyatı çok geç bir dönemde ve neredeyse yapay bir şekilde gelişen Hakasların buna karşılık zengin bir sözlü kültür geleneği ve halk edebiyatı mevcuttur. Bu minvalde söze ve anlatıya dair birçok türe ait önemli bir külliyyat oluşmuştur. Bildiri konusu çerçevesinde özellikle *alıptıŋ nımah* adı verilen destan ve *kip-çooŋ* adı verilen efsane türü ve örnekleri üzerinde duracağız. Bu bahsettiğimiz iki türün haricinde kahramanların tarihî efsaneleri olarak da değerlendirebileceğimiz ve Hakas folklorist V. Ya. Butanayev tarafından *çayzan çooŋ* olarak adlandırılan ve Hakas tarihinde buldukları idari konum ve göstermiş oldukları kahramanlıklar nispetince çayzaŋ olarak değerlendirilebilecek kahramanlar hakkındaki anlatılardır. Alıptıŋ nımah ve kip-çooŋ türleri için Türkçede de zengin bir

⁶ Kaynaklar bölümünde tam künyeleri verilen Çince kaynaklardan faydalanmamı sağlayan Prof. Dr. Tilla Deniz Baykuzu’ya müteşekkirim.

⁷ 1. *From 8 B.C. when the Three Dukes (san kung) were collectively so designated, if not earlier, a quassiofficial reference to a paramount executive official who shared power in the central government such as a Counselor-in-chief (c’heng-hsiang), a T’ang-Sung personage bearing the title Jointly Manager of Affairs with the Secretariat-Cahancellery (t’ung chung-shu menhsia p’ing-chang shih) or an equivalent, and a Ming-C’hing Grand Secretary (ta hsües-shih). Cf. Hsiang, hsiang-kuo. RR: grand ministre. SP: conseiller d’etat, chef, chef ministre, premier ministre. 2. LIAO: 2 prefixed Left and Right, senior administrative officials in both the Northern and Southern Establishments (pei-yüan, nan-yüan) in the Northern Administration (pei-mien); rank not clear. Similar pairs were established in each auxiliary capital under a Regent (liushou) of the imperial clan (DOTIC, 1985: 514-515).*

literatür oluşmuştur. Ancak Türkçe kaynaklarda *çayzan çoo* türü hakkında yalnızca Butanayev-Butanayeva, 2007: 16'dan haberdar olmaktadır: "*Çayzan çoo örneğindeki efsanelere "İrtohçin", "Payan Hıs", "Abahay Pahta", "Köbürçin Hıs", "Aprey Çayzan" gibi efsaneler girmektedir. Bu kahramanları olağandışı tarihî insanlarla mukayese etmek imkânsızdır. Onların belli bir tarihî dönemdeki yaşamını, başlarından geçirdikleri, olayları incelerken kendi tarihî zamanlarındaki toplumun esaslarına, ideolojisine, düşüncelerine bakmak gerekmektedir. Bu bakımdan bu farklı tarihî kaynağı anlamak için ilk önce onu çözümlmek en doğrusudur.*"

Bir diğer araştırmacı M. A. Ungvitskaya ise Moğol-Cungar istilası döneminde yeni türlerin oluştuğunu, kahramanlık içerikli manzum, mensur ve manzum-mensur karışık bir şekilde ortaya çıktığını ifade eder (Ungvitskaya-Maynogaşeva, 1972: 144-145).

Hakas destan geleneği içinde incelediğimiz on dört destan metni içerisinde farklı idari ve askerî unvanlara sahip destan kahramanları bulunmaktadır. Bunlar arasında kahramanlar çoğunlukla idari olarak *han*, *pig* ve *taycı* unvanlarına sahiptir. Hakas destanlarındaki *han*ların Kalan, 2008: 1'de verilen *han-haan* ayrımının olduğu açıktır. *Alıp*, *möke* ve *mirgen* gibi sıfatlarla kurulan ve gücü, beceriyi, keskin nişancılığı, cesareti bildiren sıfatlarla oluşturulan kahramanlar, doğrudan belirtilmese de askerî unvanlar arasında değerlendirilebilir.

Hakas destanlarında *çayzan* veya *sayzan* unvanlı kahraman sayısı çok fazla yoktur. Altın Taycı destanında Altın Çayzan isimli kahraman şöyle anlatılır: "*Ah Han'ın yurdunun yönetime yer alan memurudur. İçki ve eğlence peşinde koşan Altın Taycı'ya arkadaşlık etmektedir.*" (Killi Yılmaz, 2013: 42). Bir diğer kahraman Altın Arığ destanındaki Altın Sayzan'dır. Burada kahramanın toplum içindeki yeri ve görevi hakkında çok fazla bir bilgi edinemiyoruz ancak destandaki bazı ifadeler bize yönetim kadrosuna yakın bir noktada bulunduğunu gösteriyor: Altın Sayzan, bir zamanlar yaşadığı ülkenin hükümdarı olan Alp Han ile eşi Ak Öleğ Arığ'ın çocukları olduktan kısa bir süre ölmelerinden dolayı bu çocuğa bakmakla görevlendirilir. Öksüz ve yetim bir han çocuğunun hayatının geri kalanını halktan birinin yanında geçirmeyeceği düşüncesiyle Altın Sayzan'ın bakan veya Alp Han'ın hâciplerinden biri olduğunu varsaymak mümkündür. Öte yandan Altın Sayzan, Alp Han'ın idareciliğini çok iyi bilen biridir ki hükümdar olmak isteyen kızına *Alp Han gibi âdil olmadan han-bey olmanın zor olduğundan bahseder* (Aktaş, 2016: 285). Alp Sayzan, Ak Çibek destanında gördüğümüz kahramanlardan biridir ve incelemeye tâbi tuttuğumuz on dört Hakas destanı içinde soylu bir aileden gelmeyip çobanlıktan hanlığa yükselen farklı bir yönetici tiptir. Kendisinden destanda ayrıntılı bir şekilde bahsedilmez: "*Destanın menfi alplarından Bay Sarı Han'ın çobanı olan bu kişi, Bay Sarı Han öldürüldükten sonra onun yurdunda kalan halkı tarafından han ilan edilir.*" (Aktaş, 2016: 278). Hakas destanları içinde bu unvana sahip son kahraman Altın Seyzen'dir. Bu alp destanda arabulucu, yardımcıdır:

“Han Mirgen destanında Sarıġ Han’ın kızı Salaaçın Arıġ ile evlenmek için yarışmaya katılan alp Küreldey’in yardım etmesi için Han Mirgen’e gönderdiği elçi.” (Aktaş, 2016: 286).

Hakas folklorunda *nımah* veya *çon nımah* adını alan masallarda bu unvana dair zengin bir örnekleme karşılaşmasak da vereceğimiz masal hem diğer Sibiryaya Türk gruplarının masallarındaki *çayzañ* tipinden ayrılmaktadır hem de bu Hakas masalındaki kişi kadrosu geleneksel Kırgız devlet hiyerarşisinde önemli unvanları barındırması bakımından önemlidir. Konu edindiğimiz Hakas masalı *Pay Çayzan* masalıdır. Burada bizi ilgilendiren masalın epizot ve motif yapısından ziyade şahıs kadrosundaki isim ve unvan sembolizasyonlarıdır: *Pay Çayzañ*, *Pay Tayçı*, *Hasha Sayzañ* ve *Tarhan Çayzañ* (Uysal, 2014: 48). Olay örgüsünde boy, beylik veya devlet yönetimine dair herhangi bir iz bulunmaz ancak kahraman isimleri sanki kuvvetli bir devlet yapısı varmış izlenimi verir. *Pay* kelimesi bazı fonetik değişikliklerle birlikte tüm Türk dillerinin ortak kelimelerinden biri olup Hakařada da “zengin, varlıklı; zengin, verimli; zengin, gösterişli” ile “pay, hisse” anlamlarına sahiptir (Arıkoğlu, 2005: 354). *Taycı* ve *Sayzañ* için yukarıda gerekli açıklama yapılmıştı. *Tarhan* ve *Hasha* unvanlarının ilki tüm Türk devlet sisteminde önemli ve yüksek mevkideki bir unvanı işaret ederken *Hasha* unvanı hem bir boy hem de unvan olarak Yenisey ve Tanrı Dağ Kırgızları arasında yaygın bir kelimedir.⁸ *Tarhan* da günümüz Türkiye Türkçesi de dâhil olmak üzere diğer Türk yazı dillerinde yer alır. *Tarhan* aynı zamanda Butanayev, Çebodayev, Kızlasov ve Taşağıl’ın da teması ettiği gibi Yenisey Kırgız devlet hiyerarşisindeki altı önemli unvandan bir tanesidir.⁹ Masalda *Tarhan Çayzañ*’ın yönetici olduğu barizdir. Bunun en büyük göstergesi unvanı olmakla birlikte metin içindeki işlevi olmakla birlikte Eberhard, 1945: 325’e göre yalnızca *tarhan* unvanına sahip olsaydı hükümdar ailesinden

⁸ *Kaşka* kelimesi 1. Soy başkanı, soyun yola başlayıcı adamı, 2. Cesaretli, korkmayan anlamlarındadır. Yenisey Kırgızlarının arasında ‘kaşka’ (‘hasha’) boyu (etnik adı) varmış. Etnik kelimenin paraleli eski ve orta asırlardaki Kırgız etnik boylarından olan şimdiki Hakaslarda ‘hasha’ şeklinde bilinmektedir. Bunun dışında, Hakasların içinde ‘Haska Hırđıs’, ‘Hasha Pürüt’, ‘Hasha Püür’, ‘Hasha İrgit’ boyları da mevcuttur. ‘Hasha’ – Hakasların içindeki büyük kabile olarak sayılır. ‘Kaşka’ unvan-etnik kelimesinin Yenisey Kırgızlarında olduğunu aşağıdaki deliller ispatlamaktadır. ‘Yenisey Kırgızları toplum olarak iki tabakaya ayrılmışlardır. ‘Hasha söök’ –aristokratları Kırgızlar, ‘para söök’ –halkı ‘Kıştımlar’, yani bağımlı olan boylar oluşturmuştur. Bilindiği gibi Kırgızların boy başkanlarının isimlerine ‘Kaşka’ unvanı eklenerek söylenmiştir. Mesela, Altın Kaşka, Matır Magnay Kaşka, Tarmağay Kaşka, Kurban Kaşka, Barcuk Mangay Kaşka, Ulagaç Kaşka vs. Kaşka, Moğollardaki Noyon unvanının aynısıdır. (...) Osmanlı Türk tarihçisi Seyfeddin Çelebi ‘Tevarih’ adlı çalışmasında (XVI. asrın sonu) aşağıdaki bilgileri vermiştir; “Kaşgar tarafında ‘Kırgız’ isimli bir halk yaşıyor. Onlar Moğollar gibi göçmendirler. Kırgızlar çok çok sayıdan oluşan bir halktır. Onların hanı yok, beylerinin ‘Kaşka’ adlı olduğu malumdur”. ‘Manas’ destanında unvan, başkan anlamında kullanılması Kırgız ve Hakas halklarının aslının bir olduğunu ispatlamaktadır. (Karataev, 2002: 387).

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Eberhard, 1945: 323-325; Donuk, 1988: 40-47 ve 42 329 nolu dipnot.

olduğu düşünölmeyebilirdi. Masalda çayzan unvanını taşıyan kişilerin bir diğör özelliğı ise Altay masallarında görölen ve tamamen olumsuz bir tip olarak çizilmiş *çayzan*larla zıt karakterde olmalarıdır: “*Altay masallarında yöneticiler arasında kağanlarla birlikte çayzanlar da geçer. Onlar da kağanlar gibi kötü tiplerdir. Yaptıkları yargılamalarda adil davranmadıkları ve halkı sömürdükleri belirtilir* (Dilek, 2007: 135).

V. Ya. Butanayev ve İ. İ. Butanayeva'nın hazırladığı “Mir Hongorskogo (Hakasskogo) Fol'klora” başlıklı çalışmada Hakas folklorundaki kahramanlar mitik, efsanevî ve tarihî kahramanlar olarak üçe ayrılmıştır. Butanayev-Butanayeva, 2007: 16'da bahsi geçen *çayzan-çoo* türünün şahıs kadrosu bu efsanevî ve tarihî kahramanlar içinde değerlendirilmektedir. Köten-Han, Ah Köbek, Hurğun Tayci, Abahay Pahta, Payan Hıs, Tarça Hıs, İr Tohçın, Payan Hıs, Aprey Çayzan, Haragay Batır gibi kahramanlar anılan araştırmacılar tarafından efsanevî kahramanlar olarak nitelenirken Hurulday Çayzan, Silig-ool Çayzan, Ocen Beg (Yerenak), Saashan Çayzan, Amur Sana vb. isimler de tarihî şahsiyet olarak verilir. Bu efsaneler içinde ele alacaklarımız *çayzan* unvanlılar olacaktır. Adı geçen diğör kahramanlar idarî görevdeki yönetici ve memurların çocukları veya diğör yakınları hakkında anlatılanlardır.¹⁰

Aprey Çayzan efsanesinde kahramanın ufak bir halkın yılkı yetiştiriciliğı gibi ekonomik faaliyetle kendinin ve halkının geçimini sağlayan biridir. Mücadelesini ise Oyrat Hanı ile yapar (Butanayev-Butanayeva, 2010: 207-210). Çayzan Silig-ool efsanesinde Silig-ool'un babası da bir çayzandır: Hurulday-çayzan. Aprey Çayzan'a göre daha geniş toprakların hâkimidir. Taar-beg adlı asıl hükümdarın himayesindedir ve onun adına sahip oldukları toprakları idare eder (Troyakov, 2007: 171-177; Butanayev-Butanayeva, 2010: 215-218). Kendi adına anlatılmış bir efsane olmasa da Tayım İrke efsanesinde de *Saashan-çayzanı* görüyoruz. O da Aprey Çayzan gibi Abakan vadisinde az nüfuslu bir halkı yönetmektedir. Saashan Çayzan, kendi milletinden olan Tayım İrke ve Öcen Beg ile birlikte Mool Han'a karşı mücadele eder (Butanayev-Butanayeva, 2010: 219-223). Bahsedeceğimiz bir diğör anlatı her ne kadar bir masal kitabında yer alsa da başlığının altında *kip-çoo* (efsane) yazan Altın Seyzeğ adını taşımaktadır. Bir efsane metnine göre epey hacimli olan çalışma tahminimizce bir içerik, şekil, formülistik ve üslup bakımından bir destan metni olmalıdır. Ancak Sibirya folklor edebiyatında büyük müşküllerden biri olan tür meselesinden nasibini almış gibi görünüyor. Anlatının baş kahramanı olan Altın Seyzeğ'in de halk, oba ve yılkı sahibi olduğunu yani

---

¹⁰ Bunlar içinde Bayan Hıs anlatısı bizce önemlidir. Efsane metninde Bayan Hıs Kırgız beyinin tek kızı olarak geçer. Bu Kırgız beyi de Bars Beg'dir. Yenisey Kırgız tarihi içinde Bars Beg ismine Orhon Yazıtlarının haricinde hiçbir yerde rastlanmaz. Bu minvalde söz konusu efsanenin kahramanı olan Bayan Hıs adıyla sözlü kültürde yer etmiş kişinin İlteriş Kağan'ın torunu olma ihtimali vardır. Konuyla ilgili çalışmamız yakında yayımlanacaktır.

bir “bey”lik özelliği olduğunu görmekteyiz.¹¹ Efsanede Altın Sayzañ’ın yanı sıra Harañ Seyzeñ adlı kahramanın da az nüfuslu bir halkı ve yılkıları olan bir oba beyidir (Hakas Nimahtarı, 1964: 23-50).

3. Sonuç

Bu çalışma çerçevesinde Orta Çağ’da Sayan-Altay coğrafyasında ve Türk devlet geleneği dâhilinde önemli bir bölge olan günümüz Moğolistan sahasındaki siyasi/askerî hareketliliği ve kısmen de sürekliliği sağlayan Yenisey Kırgızlarına ait tarih ve folklor kaynaklarında karşımıza çıkan *çayzañ* unvanı ele alınmaya çalışılmıştır. Bir iki grubun haricinde Türk ve Moğol geleneğinde bu unvanın canlı bir şekilde on dokuzuncu yüzyıla kadar yaşadığını tanıklıyoruz.

Çalışma çerçevemiz anılan kelimenin etimolojik ve sosyolingüistik durumunu tahlil etmek değildir. Kaynakların neredeyse tamamı unvanın Çince üzerinden Moğolcaya, 13. yüzyıldan itibaren de Sayan-Altay siyasî ve kültürel hayatına dâhil olduğunu göstermektedir. Biz de kelimenin Çince Moğolca vasıtasıyla değil de birtakım içerik ve işlev değişiklikleriyle, doğrudan Sibiryaya Türk yazı dillerine geçtiğini düşünüyoruz. Özellikle Moğol soylu Cungar hâkimiyeti bu unvanın daha zengin ve yine yukarıda bahsettiğimiz gibi anlam dünyasını değiştirerek yeniden canlı hâle gelmiştir.

Kelimenin 13. yy sonrası değil de daha önce siyasî literatüre girmesindeki dayanağımız II. Türk Kağanlığı hâkimiyetine bağlı yaşayan Kırgızların Çin ile siyasi ve ekonomik ilişkileri kurması ve birtakım unvanları da kendi yönetim geleneğine dâhil etmesidir. Bu sebeple 13. yüzyıl ve sonrası bu unvan için çok geç bir dönem olabilir. *Tszaysan* şeklindeki bir transliterasyonla ve bakan anlamıyla görüldüğü ifade edilen bu unvanın sayısı ve işlevselliği hakkında farklı araştırmacıların farklı görüşleri yukarıda sunulmuştur. Bundan sonra ise kelimenin izine 13- 14. yüzyıla kadar rastlanmamaktadır. Bundan sonraki takip sahası folklor metinleridir. Yine yukarıda belirttiğimiz folklor edebiyatı türleri bu unvanı anlam dünyası değişikliği ile bünyesinde yaşatmıştır. Peki bu anlam değişikliği nasıl olmuştur?

Erken dönem kaynaklarında bakan, başbakan ve hatta elçi olarak gördüğümüz unvan bu metinlerde bir boy lideri, asıl yönetici olan bey ya da kağanın altında bulunan bir yerel idareci olarak karşımıza çıkar. Doğrudan kağan ailesine mensup olmasalar da kendi içlerinde bir soyluluk vardır ve bu unvan babadan oğula geçebilmektedir. Bu sebeple bilhassa görme şansı bulduğumuz kaynaklarda Çince başbakan veya bakan anlamındaki *zaxiang* yerine gördüğümüz folklor metinleri dâhilinde büyük beylikleri

¹¹ *Хадарған малның ээзі, халых чонның ханы-пигі, чібек чилінніг ах сабдар аттыг Алтын Сейзең Харахчай Арыг ипчліг полған. Үстүнде улуглары чох, алтында кічиглери чохи ададаң хада сыххан харындазы чох кизи полтыр* (Hakas Nimahtarı, 1964: 23).

yönetmeyip kağan veya beyler tarafından kendilerine bahşedilen toprak, yıllık ve halkı çekip çeviren yerel liderler anlam dünyasını oluşturarak Çince qiuzhang'ın karşılığı olarak yer bulmuştur. Bu sebeple Altayca, Hakasça ve Moğolca'daki çayzañ / zaysan kelimesinin anlam dünyası sadece *zaixiang* ile değil qiuzhang ile de düşünülebilir kanaatindeyiz.

Dikkatimizi çeken bir diğer nokta Oyrotça-Rusça sözlükte verilen старшина (starşına) terimidir. *Duayen*, *kordiplomatik başkanı* anlamlarına da sahip kelime bakan olarak anlamlandırılan *tzsayсан* unvanıyla düşünüldüğünde dışişleri bakanı veya üst düzey elçi şeklinde anlamlandırılması mümkündür. Eğer kelimenin böyle bir anlam dünyası varsa bunun izleri yukarıda isimlerini verdiğimiz Cungar Hanlığı zamanında Rus Çarlığına gönderilen elçilerin unvanının zaysan olmalarıyla da açıklanabilir. Bu durum *zaysan* kelimesi için Moğolcanın söz varlığında verilen tek tip “bey” anlamının farklı bir yapı oluşturmaktadır.

Çalışmanın bu haliyle eksik olduğunun farkındayız. İlerleyen çalışmalarda Çin'de 13. ve 14. yüzyıllarda da hâkimiyet kurmuş Moğol soylu ancak yönetim ve askerî bakımdan Uygurlardan çokça faydalanmış Yuan Hanedanı devri siyasî hiyerarşi ve unvanları da incelendiğinde farklı sonuçlara ulaşılabilir ve eğer varsa *zaysan* unvanı daha farklı değerlendirilebilir.

KISALTMALAR

- CED: Chinese-English Dictionary
DOTIC: Dictionary of Official Titles in Imperial China
KTS: Kırgız Tilinin Sözdüğü
MCED: Mathew's Chinese-English Dictionary
t.y.: Tarih Yok
TDK: Türk Dil Kurumu
TTK: Türk Tarih Kurumu

KAYNAKÇA

- AKTAŞ, Erhan (2016). *Hakas Destan Geleneği ve Kahramanları*. Konya: Kömen Yayınları.
- ALIMOV, Rysbek (2010). “Bugünkü Kırgızcada Bir Hayalet Kelime: *Aco*”. *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, s. 43-49.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2005); *Örnekle Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- AYDIN, Erhan (2007). “Eski Türk Yazıtlarındaki Kırgız Seferleri Üzerine Notlar”. *Sibirische Studien Band 2*, Nummer 1, 41-64.
- AYDIN, Erhan (2015). *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- BASKAKOV, N.A. – TOŞAKOVA, T.M. (1947). *Oyrotsko-Russkij Slovar'*. Moskva: OGIZ

- BUTANAYEV, V. Ya. – BUTANAYEVA, İ. İ. (2007). *Yenisey Kırgızları Folklor ve Tarih*. (Akt.: Yaşar Gümüş), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- BUTANAYEV V. Ya. – BUTANAYEVA İ. İ. (2008). *Mir Hongorskogo (Hakasskogo) Fol'klora*. Abakan: İzdatel'stvo Hakasskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. N.F. Katanova.
- BUTANAYEV, V. Ya. – BUTANAYEVA, İ. İ. (2010). *Mı Rodom iz Hongoraya Hakasskie Mifi, Legendi i Predaniya*. Abakan: OOO Kooperativ Jurnalist.
- BUTANAYEV, V. Ya. (1999). *Hakassko-Russkiy İstoriko-Etnografiçeskiy Slovar'*. Abakan
- BUTANAYEV, V. Ya. (t.y.). *Hooray Attarı Hakasskie Liçnie İmena*.
- BUTANAYEV, V. Ya. vd. (2008). *Oçerki İstorii Hakasii (s drevneyşih vremen do sovremennosti)*. Abakan.
- Chinese-English Dictionary* (1988). Beijing: Shangwu Yin Shugan
- ÇEBODAYEV, P.İ. (1992). *İstoriya Hakasii (s drevneyşih vremen do kontsa XIX. v.)*. Abakan: Hakasskoe Knijnoe İzdatel'stvo
- DİLEK, İbrahim (2007a). *Altay Destanları II*. Ankara: TDK Yayınları.
- DİLEK, İbrahim (2007b). *Altay Masalları*. Ankara: Alp Yayınevi.
- DONUK, Abdülkadir (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*. İstanbul: TDAV Yayınları.
- Dictionary of Official Titles in Imperial China* (1985). Taipei: Southern Materials Center Inc.
- EBERHARD, W. (1995). *Çin Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- EBERHARD, Wolfram (1945). "Birkaç Eski Türk Ünvanı Hakkında". *Belleten*, IX 35, s. 319-340.
- GERELBADRAH, Jamsranjaviin (2002). *XV-XVII Zuuni Mongoliin Noyod Yazguurtinii Zereg Devin Asundald, Ulanbaatar*.
- GÖMEÇ, Saadetin (2003). *Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- GUMİLËV, L.N. (2002). *Hunlar*. (Çev.: D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.
- GÜLTEK, Vedat (2004). *Bilim ve Sanat Rusça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- GÜRSOY-NASKALİ, Emine (2015). *Altay Destanı Maaday Kara*. İstanbul, YKY Yayınları.
- GÜRSOY NASKALİ, Emine - DURANLI, Muvaffak (hızl.) (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- GÜRSOY NASKALİ, Emine – BUTANAYEV, V. Ya. (vd.) (2007). *Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara, TDK Yayınları.
- Hakas Nimahtarı* (1964). Abakan: Hızılçardağı Kniga İzdatelstvozımnıı Hakasiyadağı Pölii.
- KALAN, Ekrem (2008). *Cungar Hanlığı'nın Siyasî Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- KARATAEV, Oljobay (2002). "Eski Türk Devrindeki Kırgız Etnik İsimleri". *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, s. 377-385.
- KARAYEV, Ömürkul (2008). *Türkler ve Kağanlıkları* (Çev.: Dr. Mustafa Kalkan), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

- KASKARAKOVA, Z. Ye. (2007). *Omonimi v Hakasskom Yazıke*, Abakan: Hakasskoe Knijnoe İzdatel'stvo.
- KASKARAKOVA, Z. Ye. (2009). *Hakas Tılıñıñ Omonimner Söstiği Slovar' Omonimov Hakasskogo Yazıka*. Ağban: Hakas Kniga İzdatel'stvozi.
- KASKARAKOVA, Z. E. (2007). *Omonimi v Hakasskom Yazıke*. Abakan: Hakasskoe Knijnoe İzdatel'stvo.
- KILDIROĞLU, Mehmet (2013); *Kırgızlar ve Kıpçaklar IX. Asrın İkinci Yarısından XVI. Asra Kadar Kırgızlar ve Kıpçakların Etno-Siyaset İlişkileri*. Ankara: TTK Yayınları.
- KIZLASOV, L.R. (1993). *İstoriya Hakasii (s drevneysix vremen do 1917)*. Moskva: Nauka.
- KIZLASOV, L.R. (1994). "Hakasların Hükümdarlık Ünvanı 'Ajo' ve Yenisey Runik Yazılarının Kullanıştan Kaldırılması Zamanı Hakkında". (Çev.: Ahat Salihov-Gülcemal Alhanlıoğlu), *Türk Dünyası Tarih Dergisi* S. 88, s. 49-51.
- KİLLİ YILMAZ, Gülsüm (2013). *Hakas Destanları 4-Altın Taycı*. Ankara, TDK Yayınları.
- KUNER, N.V. (1951). "Novie Kitayskie Metarialı po Etnografii Kırgızov (Hakasov) VII-VIII vv. n.e.". *Uçyonie Zapiski* Vıp. 2, 3-16.
- LESSING, Ferdinand D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük 2 O-C (Z)*. (Çev.: Günay Karaağaç), Ankara: TDK Yayınları.
- Mathews' Chinese-English Dictionary* (2000). Cambridge-Massachusetts: Harvard Uni. Press.
- RADLOFF, W. (1994). *Sibirya'dan 2*. İstanbul: MEB Yayınları.
- ROUX, Jean-Paul (2006). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- RYBATZKÍ, Völker (2000). "Titles of Türk and Uighur Rulers in the Old Turkic Inscriptions". *Central Asiatic Journal*, Vol. 44, II, 205-292.
- RYBATZKÍ, Völker (2006). *Die Personennamen und Titel der Mittelmongolischen Dokumente Eine lexikalische Untersuchung*. Helsinki: Publications of the Institute for Asian and African Studies.
- SOMUNCUOĞLU, Anar (2002). "Tuva (Tıva) Cumhuriyeti". *Türkler Ansiklopedisi*, C. 20, Yeni Türkiye Yayınları, s. 160-172.
- SUBRAKOVA, O.V. (2006). *Hakassko-Russkiy Slovar' Xakas-Orıs Söstik*. Novosibirsk: Nauka.
- SÜMER, Faruk (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*. İstanbul: TDAV Yayınları.
- ŞİRİN USER, Hatice (2006). "Eski Türkçe'de Bazı Unvanların Yapısı Üzerine". *Bilig* S. 39, s. 219-238.
- ŞİRİN USER, Hatice (2010). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2012). *Göktürkler I-II-III*. Ankara: TTK Yayınları.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2016). *Eski Türk Boyları Çin Kaynakları Göre (MÖ III-MS X. Asır)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- TEKİN, Talat (1988). *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg Yayınları.

- TEKİN, Talat (1998). *Orhon Yazıtları Bilge Kağan, Kül Tigin, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- TOGAN, İsenbike – KARA, Gülnar – BAYSAL, Cahide (2006). *Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*. Ankara: TDK Yayınları.
- TROYAKOV, P.A. (2007). *Mifi i Legendı Hakasov*. Abakan: Hakasskoe Knijnoe İzdatel'stvo.
- UNGVİTSKAYA, M.A. – MAYNOGAŞEVA, V. Ye. (1972). *Hakasskoe Narodnoe Poetiçeskoe Tvorçestvo*. Abakan: Hakasskoe Otdelenie Krasnoyarskogo Knijnogo İzdatel'stva.
- UYSAL, Yavuz (2014). *Hakas Masalları (İnceleme-Metin)*. Kayseri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- YAMAYEVA, Ye. Ye. (1999). "Çayzanın Yargısı Altay Türklerinin Eski Gelenekleri". (Akt.: İbrahim Dilek), *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Dr. Himmet Biray Özel Sayısı*, s. 183-204.